

પ્રયોગશીલતા અને ગુજરાતી ભાષાનું પદ્ય સાહિત્ય

-ડૉ. નિરૂપા ટાંક

ગુજરાતી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યમાં પ્રયોગશીલતા એ વિષય પર વાત કરવાની છે ત્યારે આ વિષયને આપણે બે રીતે તપાસી શકીએ છીએ: (૧) સાહિત્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિ એ અને (૨) નિરૂપણરીતિ કે વિષય નિરૂપણની દૃષ્ટિએ. પણ મારો ઉદ્દેશ અહીં બંને રીતે આ વિષયને તપાસવાનો રહ્યો છે. જેના વિશે વિગતે વાત કરીએ તે પૂર્વે પ્રયોગશીલતા એટલે શું ? કે પ્રયોગશીલતા કોને કહેવાય ? એના વિશે આછેરો પરિચય મેળવી ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્યમાં જે પ્રયોગશીલતા જોવા મળે છે તેની ચર્ચા કરીશું.

‘કલા ખાતર કલા’ અને ‘જીવન ખાતર કલા’ એવી બે વિચારધારાઓ આપણે ત્યાં છે. તેવી જ રીતના પરંપરા (Tradition) અને પ્રયોગશીલતા (Experiment) એ બે વિચારધારાઓ પણ પ્રકાશમાં આવી છે. પરંપરામાં સ્વીકારી લીધેલી વિચારધારાઓની અભિવ્યક્તિ હોય છે. કેટલીક પરંપરાઓ કયા કયા સ્ત્રોતમાંથી નીકળી, કેટલો સમય ચાલી, કયાં પૂરી થઈ, કેટલા પ્રયોગો થયા, સફળ થયા, અસફળ થયા એ સમજવામાં સાહિત્યનો હાસ કે વિકાસ સમજાય છે. પ્રયોગ એટલે પરંપરાથી વિચ્છેદ નહીં, ઊલટું પરંપરાની ઈંટ પર જ નવા પ્રયોગોનું ઉત્થાન સંભવે છે. પ્રયોગોમાં પ્રાચીન પરંપરાનું અનુસંધાન રહેવાનું જ હા, તેના નવા સ્વરૂપે. પ્રયોગને જો આપણે આરંભબિંદુ ગણીએ તો પરંપરાને એ નવ પ્રસ્થાનની વિકસરેખા કલ્પી શકાય. સાહિત્યમાત્રને નિરંતર ગતિશીલ રાખવામાં પરંપરા અને પ્રયોગો ચક્રાકારે ધૂમે છે. ટી.એસ. એલિયટ કહે છે : ‘Tradition is a beauty which we preserve, and not a set of fetters to bind us.’ પરંપરા જ્યારે બંધનરૂપ લાગવા માંડે ત્યારે એમાંથી મુક્તિ માટે થતાં પ્રયાસો આવકાર્ય છે. પરંપરાની સાપેક્ષતામાં જ પ્રયોગોનું મૂલ્ય રહેલું છે. પરંપરા જ્યારે સ્થિર મંદધારા થઈ જાય ત્યારે પ્રયોગ અનિવાર્ય બને છે. આમ, સાચી પ્રયોગશીલતા તો સદેવ આવકાર્ય છે જ. અહીં આપણે ગુજરાતી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યમાં નિરૂપણરીતિ અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિ જે પ્રયોગશીલતા જોવા મળે છે તે બન્નો સાથે પરિચય મેળવવાનો છે. તો ક્રમશઃ વાત કરીએ.

ગુજરાતી ભાષામાં પદ્ય સાહિત્યનો પ્રારંભ તો સાહિત્યના ઉદ્ભવની સાથે જ થયો હતો. તેમાં પણ મધ્યકાલીન સમયમાં તો માત્રને માત્ર પદ્ય પ્રધાન જ સાહિત્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે અર્વાચીન યુગ આવતા પદ્ય અને ગદ્ય બંને પ્રકારના સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે પ્રથમ મધ્યકાલીન પદ્ય સાહિત્યને જોઈએ તો, મધ્યકાળમાં પદ્ય સાહિત્યમાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અનેક અવનવા પ્રયોગો થયા છે. જેના ફળ સ્વરૂપે આપણે રાસ, ફાગુ, બારમાસી, પ્રબંધ, ગરબા, ગરબી, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા, છપ્પા, ચાબખા, કાફી, પદ, પવાડા, સજ્જાચ, કક્કો, વાર વગેરે જેવા સ્વરૂપો સમયાંતરે રચાય છે. જે દરેકમાં જે તે સર્જકો દ્વારા જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યાં છે પણ નહિવત્ માત્રમાં કેમકે, મધ્યમકાળમાં મોટાભાગના સાહિત્યમાં ધર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો ભાવ કેન્દ્રસ્થ રહ્યો છે. આ સમયના સર્જકો કોઈને કોઈ ઉદ્દેશથી સાહિત્ય સર્જન તરફ વળે છે. જેમકે, જૈન સર્જકો રાસ, ફાગુ જેવા સાહિત્યની રચના હર્ષોલ્લાસ માટે કરે છે, તો નરસિંહ, મીરાં, દયારામ જેવા સર્જકો ભક્તિ માટે સર્જન કરે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ જેવા સર્જકો પેટિયું રળવા માટે સાહિત્યનું સર્જન કરે છે. આમ, ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દેશથી સાહિત્ય સર્જન મધ્યકાળમાં થયું છે અને તેમાં પ્રયોગો પણ સારી એવી માત્રમાં થાય છે.

નરસિંહ, મીરાં, દયારામ જેવા સર્જકોના સાહિત્યમાંથી ભક્તિભાવ અને ઊર્મિભાવ પ્રગટ થતા જોવા મળે છે. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ.

"અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે"
"પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર, તત્ત્વનું ટીપણું તુચ્છ લાગે"

❖ નરસિંહ

"રામરમકડું જડિયું રાણાજી મને રામરમકડું જડિયું."

❖ મીરાં

"શ્યામ રંગ સમીપે ન જવું માહારે આજ થકી."
"મનજી મુસાફર, ચલો નિજ દેશ ભણી"

❖ દયારામ

તો વળી અખો, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી વગેરે પાસેથી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વેદાન્ત તત્ત્વ અને હાસ્યકટાક્ષ વિષયક પદો મળે છે, જે જોઈએ.

"કહ્યું કંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખનું કાજલ ગાલે ઘસ્યું."
"એક મૂરખને એવી ટેવ પથ્થર એટલા પૂજે દેવ."
"ભાઈ ભક્તિ જેવી પંખણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે."

❖ અખો

"ત્યાગ ના ટકે વૈરાગ્ય વિના કરીએ કોટિ ઉપાય જી."

❖ નિષ્કુળાનંદ

"આ તનરંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગે જી"

❖ બ્રહ્માનંદ સ્વામી

આ મુજબ મધ્યકાળમાં સાહિત્ય સ્વરૂપ અને વિષય નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રયોગો થયેલા જોઈ શકાય છે.

હવે, અર્વાચીન યુગમાં આવીએ તો અહીં મધ્યકાળથી પણ વિશેષ એવા પ્રયોગો સાહિત્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અને વિષય નિરૂપણની દૃષ્ટિ થયા છે. છેક દલપત-નર્મદથી શરૂ થયેલા આ સમયગાળામાં સમયની સાથે બદલાતા પ્રવાહોના કારણે પદ્ય સ્વરૂપો અને સ્વરૂપોની સાથે વિષય નિરૂપણની રીતિઓ બદલાતી રહે છે અને દરેકમાં અવનવા પ્રયોગો સર્જકો દ્વારા થતાં રહ્યાં છે. જેના ફળ સ્વરૂપે પદ્ય સાહિત્યમાં કવિતા તો ખરી જ, તેમાં પણ કરૂણપ્રશસ્તિ, ઊર્મિકાવ્ય, સોનેટ, હાઈકુ, મહાકાવ્ય, ગીત, ગઝલ, અછંદસ, મુક્તક વગેરે જેવાં પ્રયોગો સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં થતાં રહ્યાં છે અને આ સ્વરૂપનો વિકાસ ને વિસ્તાર થતો રહ્યો છે. આ દરેક સ્વરૂપમાં પણ વિષય નિરૂપણની દૃષ્ટિએ પણ પાછા અનેક પ્રયોગો થયા છે, અને હાલમાં પણ થતાં રહે છે.

અર્વાચીન સમયમાં સમય પ્રમાણે વિવિધ યુગો પ્રવર્તે છે અને તે યુગ પ્રમાણે વિષય નિરૂપણના વિવિધ વિષયો ઉદ્ભવે છે. જેમકે, સુધારક યુગ આવતા કવિતામાં પ્રકૃતિ, પ્રણય, શૌર્ય, વિરહ અને સુધારા વિષયક વિષયો આલેખાયેલા જોવા મળે છે, જે જોઈએ.

"લાખો કીડી પર લાડવો આખો મેલિયે તો મરી જાય;
ભૂકો કરી ભભરાવિયે તો તે ખાસી રીતેથી ખાય." (સુધારા વિષયક)

❖ દલપતરામ

“વા'લા તારાં વેણ, સપનામાં પણ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણ, ફરી ન દીઠાં ફારબસ.” (કરુણપ્રશસ્તિ)

❖ દલપતરામ

“સજન નેહ તહાં ભેદ શો, ભેદ તહાં શો નેહ,
સજન નેહ શીતળ ઝરો, પણ કાયાને ચેહ.” (પ્રણય)

❖ નર્મદ

“યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે.” (શૌર્ય)

❖ નર્મદ

તો વળી પંડિતયુગ આવતા સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય વગેરેની સાથે આદર્શપ્રિયતાનો વિષય ઉમેરાય છે. આ સાથે જ સાહિત્યની ભાષા પાંડિત્ય પૂર્ણ અને ગૂઢાર્થ વાળી પ્રયોજવા લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક-બે પંક્તિ જોઈએ -

“કામિની કોકિલા કેલી કુંજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી.”

❖ કાન્ત

“હતું તેનું હૈયું કોમલ સરખું કોમલ અને
હતો તેમાં દૈવી પ્રણયરસ મીઠો ટપકતો.” (પ્રણય)

❖ કલાપી

“બધા સૂર ખિલાવજે મનુજ ચિત્ત-સારંગીના
બધાં ફલક માપજે મનુજ બુદ્ધિ - બ્રહ્માંડનાં.”

❖ બ.ક. ઠાકોર

“પુષ્કળ કવિતા માત્ર, પોચટ આંસુ સારતી,
પુષ્કળ કવિતા માત્ર, બલિહારી ભાષા તણી.”

- બ.ક. ઠાકોર

પાંડિત્ય પૂર્ણ ભાષાનો સમય પૂર્ણ થતાં પછી આવે છે સાદી, સરળ અને સચોટ ભાષાનો સમય એટલે કે ગાંધીયુગનો સમય. એ સમય દરમ્યાન વિષય નિરૂપણની રીતિમાં સાડું એવું પરીવર્તન આવે છે જેના કારણે ગાંધીયુગમાં દલિતપ્રેમનું અથવા દીનજનવાત્સલ્યનો ભાવ, અસ્પૃશ્યતા, ગ્રામોદ્ધાર, સ્વદેશી, દેશપ્રેમની ભાવના વગેરેનું નિરૂપણ થવા લાગ્યું અને સત્ય, અહિંસા, ધર્મ અને નીતિની આરાધના સાદી, સરળને અર્થપૂર્ણ ભાષામાં થવા લાગી. એકાદ-બે પંક્તિઓ દ્વારા સમજીએ.

“ઘણુંક ઘણું ભાંગવું, ઘણું ઉઠાવ, મારી ભુજા !
ઘણુંક ઘણું તોડવું, તું ફટકાર ઘા, ઓ ભુજા !” (સમાજવાદી વિચારણા)

❖ સુન્દરમ

“પુષ્પ તણી પાંદડીએ બેસી હસતું કોણ ચિરંતન હાસ ? (પ્રભુ ભક્તિ)

❖ સુન્દરમ

“ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા ,
જંગલની કુંજકુંજ જોવી હતી.” (પ્રકૃતિ)

❖ ઉમાશંકર જોશી

“ ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;

ખંડેરની ભસ્મકણી ના લાઘશે ?” (દીનજનવાત્સલ્ય)

❖ ઉમાશંકર જોશી

“કોકિલ, પંચમ બોલ બોલો,
કે પંચમી આવી વસંતની.”

(પ્રકૃતિ)

❖ ઉમાશંકર જોશી

ગાંધીયુગમાં જ એક નવતર પ્રયોગ કરીને ‘સ્નેહરશ્મિ’ ‘હાઈકુ’ નામક એક નવું જ પદ્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ લઈને આવે છે. સત્તર અક્ષરની નાનકડી રચનામાં પ્રકૃતિ, પ્રણય અને પ્રભુભક્તિને વિષય બનાવી અનેક રચનાઓ તેઓ આપે છે, જે જોઈએ.

“ગીત આકાશે
પંખીની પાંખમાંથી
ફૂટે પરોઢ.” (પ્રકૃતિ)

“ઊગે સોનેરી
ચાંદ: સૂરજ થાય
રૂપેરી રાતો !”

❖ સ્નેહરશ્મિ

આ જ સમયમાં દેશપ્રેમ અને દેશભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખી વિશેષ કાવ્યો રચાયા હોય તો તે કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી દ્વારા. તેમણે ગાંધીજી અને સ્વતંત્રતાની લડતને કેન્દ્રમાં રાખી પુષ્કળ કાવ્યો આપ્યાં છે. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ.

“આવવું ન આશ્રમે-મળે નહિ સ્વતંત્રતા !
જંપવું નથી લગાર - જો નહિ સ્વતંત્રતા !
સ્નેહ, સૌખ્ય સૌ હરામ - ના મળે સ્વતંત્રતા !
જીવવું મર્યા સમાન - ના યદિ સ્વતંત્રતા !”

(દેશપ્રેમ)

❖ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

તો વળી કરસનદાસ માણેકની ઘણીખરી કવિતા દીનજનવાત્સલ્ય ભાવને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી છે. દા.ત.,

“છે ગરીબોના ફૂબામાં તેલનું ટીપુંય દોહ્યલું,
ને શ્રીમંતોની કબર પર ધીના દીવા થાય છે.” (દીનજનવાત્સલ્ય)

ગાંધીયુગ પૂર્ણ થતાં અને અનુગાંધીયુગ આવતાની સાથે પ્રહલાદ પારેખના આગમનની સાથે જ કવિતામાં એક નવતર પ્રયોગ થાય છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, પ્રભુ ભક્તિ વિષયક જે કાવ્યો રચતાં હતા એ તો ખરા જ પણ તેની સાથે જ સૌંદર્યવાદી અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખી કાવ્યો લખતા થયાં. ઉદા. રૂપે જોઈએ તો -

“ આજ અંધાર ખુશબો ભર્યો લાગતો,
આજ સૌરભભરી રાત સારી ;
આજ આ શાલની મંજરી ઝરી ઝરી,
પમરતી પાથરી દે પથારી.” (પ્રકૃતિ)

“પછી તો ના વાતો, પ્રિયઅધર જે કંપ ઊઠતો

ધ્વનિ તેનો આવી મુજ હૃદય માંહી શમી જતો.” (પ્રણય)

તો વળી રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય, આધ્યાત્મ, ચિંતન ઇત્યાદી કાવ્યના વિષયો બનીને આવે છે, જે જોઈએ.

“ચઈતરનું આભ સાવ સૂનું સૂનું ને તોય,

કંઈથી કોકિલકંઠ બોલે રે લોલ.” (પ્રકૃતિ)

“બોલવા ટાણે હોઠ ખૂલે નહિ,

નેણ તો રહે લાજી,

આપણ એકબીજાના સંગમાં રાજી રાજી.” (પ્રણય)

“હું જ રહું વિલસી સહુ સંગ ને,

હું જ રહું અવશેષે” (આધ્યાત્મભાવ અને ચિંતન)

આ જ યુગમાં આગળ વધતા નિરંજન ભગત પાસેથી આપણને પ્રકૃતિ, પ્રભુભક્તિની સાથે નગરજીવન વિષયક કાવ્યો મળે છે. એક-બે ઉદાહરણ જોઈએ.

“હરિવર મુજને હારી ગયો !

મેં તો વ્હાલ કીધું ન્હોતું ને ત્હોયે મુજને વરી ગયો.” (પ્રભુભક્તિ)

“ચલ મન મુંબઈ નગરી,

જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !

જ્યાં માનવ સૌ ચિત્રો જેવાં,

વગર પિછાને મિત્રો જેવાં.” (નગર વિષયક)

વ્યંગ્ય અને વક્તા દ્વારા કવિ પોતાની વાણીને પ્રગટ કરે છે પણ એમાં કવિની કરુણતા રહેલી છે:

“લોક તો કેં કેં મળે છે નિત નવા;

પણ હા, મળે છે માત્ર સૌ ભૂલી જવા.”

આ જ અરસામાં આગળ વધતા પ્રિયકાન્ત મણિયાર નગરજીવનની સંવેદના, રાધા-કૃષ્ણ, પ્રકૃતિ, પ્રણય ઇત્યાદિ વિષયો લઈને આવે છે, જે જોઈએ.

“ફૂલોનો બોજો કદી કો ડાળને હોતો નથી ;

જાણીબૂજીને હું હવે આ આંસુને લ્હોતો નથી.” (સંવેદના)

“અચરજ અમને આટલું નહીં સમજાયો સંગ,

પતંગિયું તો ઊડી ગયું ને રહ્યો ટેરવે રંગ.”

“આ નભ ઝૂકયું તે કાનજી ને ચાંદની તે રાધા રે,

આ સરવર જલ તે કાનજી ને પોયણી તે રાધા રે.” (રાધા-કૃષ્ણ વિષયક)

“કો શબ્દના અક્ષર સમા સૌ આપણે કેવા નિકટ !

અર્થ કિંતુ એક ના એનો થતો ?

મારા તમારામાં કશો યે ભેદ ના,

કોક છાપાની હજારો પ્રત સમા સૌ આપણે.” (વાસ્તવિકતા)

આ યુગમાં આગળ વધતા હરિન્દ્ર દવે ગીત, ગઝલ, સોનેટ, મુક્તક, દીર્ઘકાવ્ય જેવા સ્વરૂપોમાં પ્રણય, વિરહ, રાધાકૃષ્ણનાં પ્રેમસંવેદનો વગેરેને પોતાની કવિતાઓનો કવન વિષય બનાવે છે. દા.ત.,

“એક જશોદાના જાયાને જાણું,
એ દેવકીના છોકરાને જાણે મારી બલ્લા !”

“પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં.”

“કોઈના દિલની આરજૂનો સાર જિંદગી,
તું માન કે ન માન માત્ર પ્યાર જિંદગી.”

તો આગળ વધતા વેણીભાઈ પુરોહિત પાસેથી

“ઊના રે પાણીના અદ્ભુત માંછલાં.....”

“ભીંત ફાડીને પીપળો રે ઊગ્યો.....”

“હું પોતે મારામાં છલકું”

વગેરે કાવ્યો મળે છે.

તો વળી મકરન્દ દવે કહે છે –

“ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.”

“કોઈ દિન ઈદ અને કોક દિન રોજા
ઊછળે ને પડે નીચે જિંદગીનાં મોજા.”

આમ, અનેક એવા કાવ્યો મળે છે જેમાં અનુગાંધીયુગીન ભાવો વ્યક્ત થયા છે. આ જ અરસામાં જીવનની વાસ્તવિકતાને રજૂ કરતાં ઘણાં કાવ્યો અને ગઝલો મળે છે. દા.ત.,

“નુકશાન કહો કે એને નફો કહો, આમ અસલમાં છે કિસ્સો ;
એક વાત મઝાની પામ્યો છું, એક ચીજ મઝાની ખોઈ છે.”

❖ અમૃત ધાયલ

“જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલદી મરીઝ ,
એક તો ઓછી મદિરા ને ગળતું જામ છે !”

❖ મરીઝ

આ મુજબ અનુગાંધીયુગમાં તો આ અને આવા અનેક પદ્ય સાહિત્યના સ્વરૂપો મળે છે જેમાં વિષયની બાબતમાં વિવિધ પ્રયોગો સર્જકોએ કર્યા છે.

આધુનિક યુગ આવતાની સાથે જ વિષય નિરૂપણની રીતિમાં એક મોટો વળાંક આવે છે. અને નવા જ વિષયો સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. જેમાં નગરજીવન, ઔદ્યોગિકરણ, નારીસમસ્યા, માણસની એકલતા, ખાલીપો, વિષાદ, નિરાશા, સંવેદન-શૂન્યતા, વાસ્તવિકતા વગેરે જેવા વિષયો નિરૂપણનો વિષય બને છે. આ ઉપરાંત પણ પ્રતીક, કલ્પન, પુરાકલ્પન, આચરની વગેરે પ્રયુક્તિઓના પ્રયોગો પણ થવા લાગ્યાં. દા.ત.,

“ડોલ શબ્દની કાણી રે
ઊંડા ફૂવાનાં પાણી રે

હરખભેર દમણ ખેંચે છે લઘરો
તાણી તાણી રે.” - લાભશંકર ઠાકર
“ચંદ્રકાન્તના મન પર લીલ ચઢી છે ;
એક માછલી, વરસોથી કો ગલમાં બદ્ધ પડી છે.....”

❖ ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આમ, નિરર્થકતા વિષયક કાવ્યો આધુનિક યુગમાં મળવા લાગે છે. તો વળી મૃત્યુ, અંધકાર વગેરેને પણ વિષય બનાવી કાવ્ય લખાણ છે, જે જોઈએ.

“મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યાં,
મારી વે’લ શંણગારો વીરા, શગને સંકોરો
રે અજવાળાં પહેરીને ઊભા શ્વાસ !”

❖ રાવજી પટેલ

“કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં
કાલે જો સૂરજ ઊગે તો કહેજો કે
મારી બિડાએલિ આંખમાં
એક આંસુ સુકવવું બાકી છે.”

- સુરેશ જોશી

આ જ સમયમાં સરરિયલ શૈલી દ્વારા સાહિત્ય સર્જન કરી સિતાંશુ યશશંકર એક નવતર પ્રયોગ કરે છે. તેમની કવિતામાંથી ઉદાહરણ રૂપે એકાદ પંક્તિ જોઈએ તો -

“ખરી પછાડી પુચ્છ ઉછાળી દોડ્યા,
કાળા ડમ્મર ઘોડા ધોળે ખડકાળે રથ જોડ્યા.”

આ પછી રમેશ પારેખ ને અનિલ જોશી આવે છે જે છાંદસ, અછાંદસ, ગીત, ગઝલ ઇ. સ્વરૂપોમાં કામ કરે છે. ઉદાહરણ રૂપે એક-બે પંક્તિઓ જોઈએ.

“ગોરમાને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યાં ને નાગલા ઓછા પડ્યા રે લોલ.”

“આકળવિકળ આંખકાન વરસાદ ભીંજવે.”
“આ માનપંચમના મેળામાં સૌ જાત લઈને આવ્યા છે,
કોઈ આવ્યા છે સપનું લઈને, કોઈ રાત લઈને આવ્યા છે.” - રમેશ પારેખ
“સમી સાંજનો ઢોલ ઢબૂકતો જાન ઊઘલતી મ્હાલે,
કેસરિયાળો સાફો ઘરનું ફળિયું લઈને ચાલે.”
“મારી કોઈ ડાળખીમાં પાંદડા નથી,
મને પાનખરની બીક ના બતાવો !”

- અનિલ જોશી

આધુનિકતાનું વળગણ રાખ્યા વિના આદિલ મન્સૂરી સરળતા, વેધકતા, પ્રવાહિતા અને ચમત્કૃતિસભર નવી જ કથન રીતિથી ગઝલો રચે છે:

“સમય પણ સાંભળે છે બે ઘડી રોકાઈને ‘આદિલ’,
જગતના મંચ પર જ્યારે કવિનું મૌન બોલે છે.”

તો ચિનુ મોદી વિવિધ ભાવસંવેદનો કવિતામાં રજૂ કરે છે:

“ક્યારેક કાચ સામે, ક્યારેક સાચ સામે
થાકી જવાનું કાચમ, તલવાર તાણી તાણી.”

રાજેન્દ્ર શુક્લે પણ વિવિધ વિષયો કવિતામાં રજૂ કર્યા છે:

“આ જિંદગીની ચાર ક્ષણનું ગીત તો પૂરું થયું ;
મુજ શૂન્યતા ગાતી રહી તુજ મૌન સાંભળતું રહ્યું.”

“જેમને રહેવું ગમે છે આવરણમાં,
તે ખુશીથી રહી શકે છે સાંભરણમાં.”

તો વળી મનોજ ખંડેરિયા મિથનો પ્રયોગ કરી નરસિંહના સંદર્ભ સાથે પોતાના કાવ્યનો સંદર્ભ જોડી આપે છે.

“પકડો કલમ ને કોઈ પળે એમ પણ બને,
આ હાથ આખેઆખો બળે, એમ પણ બને.”

તો ભગવતીકુમાર શર્મા ‘હું’ કેન્દ્રી કવિતા આપે છે:

“ઘણા વિકલ્પ છે, છતાં નિતાન્ત નિર્વિકલ્પ છું;
અસંખ્ય અંક છે, પરંતુ આખરે હું શૂન્ય છું.”

“જન્મ ક્ષણથી હું ચાલ્યાં કરું છું છતાં ગામ આવ્યું નહીં ;
ડગ તો સાચા જ માર્ગે ભરું છું છતાં ગામ આવ્યું નહીં.”

વિપિન પરીખ વાસ્તવિકતા, દેશપ્રેમ અને પ્રણય સંવેદનના વિષયો લઈને આવે છે અને લખે છે:

“મને મેવાડમાં મીરાં મળી નહીં ,
મને વૃંદાવનમાં રાધા મળી નહીં,
પણ કદાચ,
એમાં મારો પણ દોષ હોય,
મેં મુંબઈ છોડ્યું જ ન હોય.”

આ રીતે આધુનિક યુગમાં સ્વરૂપ અને વિષય નિરૂપણની બાબતમાં બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોગો થયા છે જેના કારણે કવિતામાં નગરજીવનની સાથે જ વાસ્તવિકતા, શહેરીકરણ, ધૂણા, વિષાદ, હતાશા, સંવેદનશૂન્યતા, નિર્થકતા વગેરે વિષયો આ સમયમાં પ્રવેશે છે. આ જ અરસામાં હરિકૃષ્ણ પાઠક, રઘુવીર ચૌધરી, મણિલાલ હ. પટેલ, રાધેશ્યામ શર્મા વગેરે જેવા સર્જકો દ્વારા પદ્ય સાહિત્યમાં અને વિષય નિરૂપણની રીતિમાં પ્રયોગો થયેલા જોઈ શકાય છે.

હજુ તો ઘણું કહી શકાય એમ છે પણ સમય અને શબ્દોની મર્યાદાને કારણે આપણે અહીં અટકવું પડે તેમ છે.

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે છેક મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્યથી માંડીને છેક આધુનિક પદ્ય સાહિત્યની પરંપરાની સાથે જ પ્રયોગશીલતા સાહિત્ય સ્વરૂપ અને વિષયનિરૂપણ બંનેમાં જોવા મળે છે. જેના કારણે પદ્ય સાહિત્ય આટલું સમૃદ્ધ છે. દરેક યુગના સર્જકો જે પરંપરા ચાલી આવે છે તેનો તો સ્વીકાર કરે જ છે પણ પરંપરાની સાથે પ્રયોગો પણ કરે છે. જેના ફળ સ્વરૂપે પદ્ય સાહિત્ય

સ્વરૂપમાં અને વિષયનિરૂપણની દૃષ્ટિએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય સ્વરૂપો અને કાવ્ય વિષયો મળે છે. આથી આપણે કહી શકીએ કે પરંપરા છે તો પ્રયોગશીલતા છે અને પ્રયોગશીલતા છે તો પરંપરા છે. અને પરંપરા અને પ્રયોગશીલતા છે તો પદ્ય સાહિત્ય છે. અંતે એટલું કહી શકાય કે પદ્ય સાહિત્યમાં પરંપરાની સાથે પ્રયોગો થયા છે, થાય છે અને થતાં રહેશે. અને આપણું પદ્ય સાહિત્ય આવું ને આવું સમૃદ્ધ બનતું રહેશે.

❖ સંદર્ભ ગ્રંથો :

- (1) ‘સાહિત્યના સિદ્ધાંતો’, લે. ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પ્રકાશક – શબ્દલોક પ્રકાશન – અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૧
 - (2) ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’, લે. ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પ્રકાશક – આદર્શ પ્રકાશન – અમદાવાદ, અગિયારમી આવૃત્તિ-૨૦૧૯
 - (3) ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’, લે. ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પ્રકાશક – આદર્શ પ્રકાશન – અમદાવાદ, આઠમી આવૃત્તિ-૨૦૧૩
-

ડૉ. નિરૂપા જી. ટાંક
અધ્યાપક સહાયક
માતુશ્રી મોંઘીબા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ અમરેલી
મો. ૮૩૪૭૩૬૩૬૮૦
Email- tank.nirupa@gmail.com